

TÜRKLERDE EVREN/KÂİNAT ANLAYIŞI VE BUNUN TÜRK KÜLTÜRÜNE VE MERKEZİYETÇİ DEVLET ALGISINA YANSIMALARI¹

Şeyda BÜYÜKCAN SAYILIR²

ÖZ

Türklerde evrene dair ilk düşünceler üzerine yapılan araştırmalarda, proto-Türk döneminde gök (uçmağ)- yer-su ve yeraltı (tamu) dünyasıyla ilgili hususların ön plana çıktığı görülmüştür. Burada tabiat kültlerine olan inanç ve atalar kültü dönemiyle ilgili kültür dikkat çekmektedir. Yazılı kültürden önce, kaya tasvirleri ve resim yazıları, yani petroglif, ideogram, piktogram ve tamgalar bu hususla ilgili çalışmalara ışık tutmaktadır. Bunlar, Eski Türk din, inanç ve kültürüyle ilgili olarak, XI.-XII. yüzyıla ait ve devamındaki kaynaklar da dahil, sözkonusu bu dönemler için belge sayılamamaktadır. Türklerin tarihsel süreçte kabul ettiği milletlerarası dinler, Türk kültürüyle ilgili olarak kozmolojik manada pek çok yeni kavramı beraberinde getirmiştir. Kitabelerden, gök-yer ve atalar kültüne, Kök Türk dönemi kitabesinde Budizmin, Uygur dönemi ile ilgili olarak da Maniheizmin etkilerinin çok erken nüfuz ettiği anlaşılmaktadır. Türklerin başlangıçta evren ile ilgili tasarımları, ikili evren anlayışına (dikotomi) dayanmaktaydı. Yaruk ve Karang yani gök ve yer'in temsil ettiği iki ilkeli sistemde evrenselcilik mevcut olup uygulama ve düşünce yapısında Türklerdeki merkezietçi devlet dini ortaya çıktığı görülmektedir. Türk mitolojik anlatımları, efsane, masal ve şaman dualarında Türklerin evren-kainat anlayışına ilişkin pek çok motif karşımıza çıkmaktadır.

Anahtar kelime: Türk kozmolojisi, Türk kozmogonisi, Göktengri, yer-sub, hayat ağacı, Oğuz Kağan

JEL Codes: N9, N95, N90

¹Bu makale, 18-20 Aralık 2020 tarihlerinde Bosna Hersek'te düzenlenen Uluslararası CEO (İletişim, Ekonomi, Organizasyon) Sosyal Bilimler Kongresi'nde sözlü olarak sunulan bildirinin genişletilmesiyle yazılmıştır.

² Dr. Öğr. Üyesi, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi FEF Tarih Bölümü, sbuyukcan@ogu.edu.tr, Orcid: 0000-0001-8407-9403

TURCS' UNDERSTANDING OF THE UNIVERSE AND ITS REFLECTIONS ON TURKISH CULTURE AND CENTRALIZED STATE PERCEPTION

ABSTRACT

In the researches on the first thoughts of the Turks about the universe, issues related to the sky (uçmağ), earth-water and underground world (tamu) come to the fore in the earliest times. Here, the belief in nature cults and the culture related to the ancestral cult period draw attention. Before written culture, rock depictions and pictograms, namely petroglyphs, ideograms, pictograms and tamgas, shed light on studies on this issue. Although the old Turkish religion, belief and culture and the sources after the 11th and 12th centuries are taken into consideration, they cannot be counted as documents for these periods. International religions adopted by the Turks later brought many new concepts related to Turkish culture in a cosmological sense. When the inscriptions are examined, it is understood that international religions, Buddhism in the period of Kok Turk and Manichaeism in the Uighur period, penetrated the sky-earth and ancestral religious environment very early. The early universe designs of the Turks were based on the binary universe understanding (dichotomy). There is universalism in the system with two principles represented by Yaruk and Karang, that is, sky and earth, and it is seen that the centralist state religion of the Turks emerged in the practice and mentality. In Turkish mythological narratives, legends, fairy tales and shaman prayers, we come across many motifs related to the Turkish understanding of the universe-universe.

Keywords: Turkish cosmology, Turkish cosmogony, Göktengri, yer-sub, tree of life, Oghuz

JEL Codes: N9, N95, N90

Giriş

Türklerin inancına göre acun da denilen Dünya, adeta bir gök kubbesi şeklinde tasvir edilerek sonsuz evrenden yaratılmış; bu makro kozmos olan sonsuz evrenin bir parçası olarak da mikro düzeyde çadır/yurt ile bu evren düzeni birbirine benzetilmiştir. Türklere göre, Dünya ve yeryüzü, gök kubbesi ile ilgiliydi. Kozmos, uzay ile acunun tümüne; mikro kozmos, Dünya'ya; makro kozmos ise yıldızların dolaştığı gökler ile sonsuz uzaya denilmektedir. Konar-göçerlik yapan, göğü sürekli gözlemleyen ve buna göre gündelik hayatlarını şekillendiren Türkler, gökyüzünde gördüklerini çadırın içine yansıtmış ve çadır organizasyonunu bu gözlemedikleri modele uygun şekilde yapmışlardır. Gökyüzünün gözle görülen kısmı, sanki çadır gibi etraflarının yere değmiş olarak görünmesi, çadırın kubbe şeklinde yapılmasında ve etraflarının yere tutturulmasında kendini gösterir. Çadırın orta direği ise, evrenin bölümlerini birbirine bağlayan Hayat Ağacını (axis mundi) simgeleştirir ve Kutup Yıldızı'na ulaşır. Burası, Tanrı ve Tanrı'dan süluk olan kutsal ruhların atlarını bağladığı kazıktır. Çadırın ortası, dünyanın göbeği rolünü üstlenmiştir. Bu durumda, Türk düşüncesinde dünya, göbeğinden makro-kozmosa bağlanmış durumdadır. (Bayat, 2015: 43, 44)

Oğuz Kağan destanında “*Gök-han, ağaç kovuğundan yani yeryüzünden,*”; “*gökten de, Gün, Ay ve Yıldız Hanlar*” doğmuştu. Burada gökyüzü ile evren kavramlarında belirgin bir ayırmadan söz edilmektedir. Bu hava boşluğunun adı “kalıg”dır. (Ögel, 2002: 153) Kalıg, gökyüzünün yerden görünen kısmı olan hava yani mikro kozmostu. Burada bulutlar yer alır; yağmur yağar, gök gürlür. Herhangi bir kutsallığı yoktur. Kök kalıg ise, göğün sonsuzluğunu yani makro kozmosu ifade etmektedir. Yıldızlar âleminin de içinde bulunduğu yer olan burası, esas mukaddes olan ve kutlu olan yerdir. Türk kozmolojik düşüncesinde de yeri ayrıdır. Kutadgu Bilig’de “*yeşil gökyüzü, yağız yeryüzü, gün ay ile geceyi yarattın*” şeklinde geçen ifadeye göre, gökyüzü ile ay ve güneşin farklı bir yerde olduklarından bahsetmektedir. İnsanların yeri, yeryüzü; diğer canlıların olduğu yer ise (kuşlar vesaire gibi) kalıg yani mikro kozmostu. Aslında bahse konu bu “hava=kalıg” yeryüzünün bir devamıydı. Kutadgu Bilig ve diğer kaynaklarda gökte uçan kuşlarla ilgili “kalıg kuşlar” şeklinde bahsedilmesi bunu kanıtlar niteliktedir. (Ögel, 2002: 153) Bu çalışmada, Türklerin kozmolojik-kozmogonik ve eskatolojik, üçlü evren anlayışının Türklerdeki merkezî devlet yapısı ve kültürel yaşamlarına yansımaları noktasında bazı değerlendirmelerde bulunulacaktır.

Türkler Kutup Yıldızını, gökyüzünün direği olarak görmüşler ve “*Tanrı'nın atını bağladığı*” bu kutlu yere “*Altın-Kazık* veyahut *Demir-kazık*” gibi isimler vermişlerdir. Eski Türk düşüncesine göre, Kutup Yıldızı gökte hiç kımıldamadan durmakta ve tüm galaksi de bu yıldızın etrafında dönmekteydi. Bununla birlikte, Tengri'nin bulunduğu gök ile, yeryüzünü birleştiren kutlu bir geçiş yeri idi. İnanişâ göre burası, yeryüzü ile gökyüzünü, ruhların dünyası ile acunu; insanla Tengri'yi bir diğerinden ayıran sınırdı. Eski Türk inancında kamlık kültüründe, kamlar, buraya kadar manevi yolculukla (esrime) gelir,

fakat daha ileriye, Göktengri'ye kadar gidemezlerdi. Bu yolculukta kendilerine kötü ruhlar musallat olmasın diye Utkucu gibi göksel ruhlar eşlik eder, ardından Ülgen'e kurban ulaştırılırdı. (Ögel, 1994: 35) Bu iptidai inanışlarının bilimsel ve astronomik bir temelini de olduğu, güneş sistemi de dahil yıldızlar ve yıldız kümelerinin bir merkez etrafında döndüğü bilinmektedir. Türkler, atlarını yerdeki bir direğe bağlama geleneklerini kozmik merkezilik bilgileri bağlamında da aynen yansıtmışlardır. Buna göre, Demir Kazık, kozmik düzenin; Kutup Yıldızı'na kadar uzanan ve dünyaları birbirine bağlayan Hayat Ağacı ise dünyadaki düzenin güvencesidir. (Bayat, 2015: 61)

Tarih boyunca çeşitli din ve kültürlerden etkilenen Türklerin mitlerine göre, Batı Türklerinde göğün katlarının sayısı 7, Doğu Türklerinde ise 9 idi. Bu farklılığın sebebi, Ögel'e göre, Batı Türklerinin İran'a daha yakın olmaları ve güneyden etkilenmeleriydi. Gök gibi yer de 7 kat idi ve toplam 14 kattan oluşmaktaydı. Esasında, Ortaçağ'da 9 rakamı, Avrupa'da "9 planetenkreis" (dokuz gezegen) ananesiyle oldukça yaygındı. O nedenle daha akla yatkın ve astronomik düzene bağlı görünmekte olsa da Türklerin bundan etkilenmemesi dikkat çekici bir husus olarak görünmektedir. (Ögel, 1994: 31) İslamiyet sonrasında da, İhvân-ı Safâ, felek/kürelerin sayısını dokuz olarak bildirir. Bunlardan yedi tanesi yedi kat semayı oluşturan bilindik feleklerden meydana geldiği; sekizincisi, sabit felekler küresi, dokuzuncunun ise bütün bu küreleri kuşatıcı küre olduğu ifade edilmektedir. Yedi kürenin ise Ay, Merkür, Venüs, Güneş, Mars, Jüpiter ve Satürn şeklinde sıralanmaktadır. (Çaycı, 2016: 302)

Göktürk Yazıtlarında "gök" kelimesi sıklıkla geçmektedir. Ancak, gökyüzü ile yeryüzünü (yer-sub) ve insanoğlunu kimin yarattığı çok açıkça söylenmemektedir. Türklerde göğün ve yerin "kılıcı, yaratıcısı, hâliki" vardı. Gök bir sonsuzluktu ve Tengri de "Tengri teg Tenri" idi. Varlığı hayalimizin gücü kadar olan Tengri, sonsuzlukla birlikte anılırdı. Tengri, göğün maviliği ve sonsuzluğu gibiydi. Ancak Göktürk yazıtlarında adı anılmamaktaydı: "*Yukarıda mavi gök (Göktengri), aşağıda yağız yer yaratıldığında, ikisi arasında, kişioğlu yaratılmış; insanoğlunun üzerine de atalarım Bumın Kağan, İstemi Kağan (kağan olarak tahta) oturmuşlar*" şeklinde geçmekteydi. Türklerin inancına göre, yaratılıştaki, "gök+yer+insan" üçlüsü birlikte görünmekte ve özellikle gök ve yer birlikte hareket etmekteydi. İnsanları besleyen yer ile sular (yer-sub), göğü tamamlamaktaydı. Bu açıdan mukaddestiler; manevi anlamda Türk Milleti'nin koruyucusuydular. Bu yazıtlar, Türklerin büyük devlet inanışlarının bir göstergesidir. Bu yazıtlarda herşeyin üzerinde gök görünmektedir. Tonyukuk Yazıtında ise, devlet merkezli değil halk düşüncesine uygun ifadeler kullanılmış ve "insanların idaresine"; askerlerin, çocukların ve kadınların koruyucusu Umay ile yer ve sular da karışmıştı. İslamiyetten sonraki anlatılarda da yer ile gök yine bir bütün halinde tasvir edilmektedir. (Ögel, 2002:149-150)

Türklerde Evren Anlayışının Merkezî Devlet Algısına Etkisi

Din kavramının pratik tezahürü, bazen tarihsel bir inanç-eylem-kurallar sistemi; bazen devletin örgütlenişinde uyumlaştırılmış haliyle, topluma yol göstermek için dünyevi toplum eylemleri içinde eritilmiş şekilde; bazen de bireyin eylemlerini özel bir örgütlenişe bağımlı veya bağımsız inanç ilişkileri

içinde yürütme biçiminde karşımıza çıkmaktadır. Berkes de, sosyolojik olarak din-devlet ilişkisinin belirlenmesinde toplumun değerler sisteminde dinsel değerlerin ve kurumların yerlerinin ortaya konulmasının doğru bir başlangıç noktası teşkil edeceği kanısındadır. (Berkes, 2016, s. 11, 12) Bu açıdan değerlendirildiğinde de, Türklerin kozmolojisi, evrenin bütün yansımalarını gök ve *yir-sub/v'un* (yer-su: yeryüzü) temsil ettikleri birbirine zıt, fakat birbirini tamamlayan iki evrensel 'nefes'ten oluşmuş olarak kabul eden sistemdir. Buna göre, gök ve yer'in temsil ettiği iki ilkeye dayandığı için de dikotomi (iki ilkeli sistem) adını almaktadır. Bu anlayış çerçevesinde ortaya çıkan evrenselcilik, Türklerde merkezî devlet dini tarzında kendini göstermekteydi. (Esin, 2001: 19) Türklerin devlet teşkilatlanmasında da bu yapı ve anlayışın etkili olduğu görülmektedir.

Eski Türk destanlarında, göklerde hanlık yapan büyüklerden, atalardan bahsedilirken “gökler hanı” şeklinde bahsedilmekteydi. (Radloff, 2008: 25) Kağanlık ile gök arasında devlet teşkilatına da sirayet eden bir ilişki bulunmakta ve kağanın gökten “kut” alıp tahta oturduğu düşünülmekteydi. Tanrı, kut bağı ile Türk hakanına “hükmetme gücü ve yetkisi” vermek suretiyle onu siyasi olarak iktidar sahibi tayin ediyordu. Merkezî devlet felsefesi de bu ekseninde oluşmakta ve “*doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tâbî kılıyor ve hepsini düzene*” sokmaktaydı. (Koca, 2003: 67) Uygurca yazılı Oğuz Kağan destanında Oğuz Kağan, “*Gök olsun çadırımız, güneş de bayrağımız*”, şeklinde hitap ederek, aslında devletin idealizmini bildiriyordu. Gök kubbesi adeta Türklerin bir çadırı gibiydi. Gerek Hsiung-nular, gerekse Kök Türkler tarafından da bunun uygulamaları bulunmaktaydı. Hsiungnular ve Kök Türkler’e göre, siyasi ve askeri gücü ellerinde bulundurdukları dönemlerde özellikle, acunun merkezi Çin değil, bizatihi kendi hükümdarlarının Ordu'sunda bulunmaktaydı. Benzer şekilde, Türk kağanları Orhun Yazıtlarında yer alan “*Tenri Teg Tenride Bolmuş Türük Bilge Kagan ve Tengri teg Tenri Yaratmış Türük Bilge Kagan, Terigri-teg, tengride kut bulmuş*” yada Uygurların “*Ay Tengride Kut Bolmuş Alp Külüg Bilge Kagan*” ifadeleri de onların gökten kut almış yöneticiler olarak kabul edildiğini göstermesi açısından önemlidir. Göktürk metinlerinde de, *terigri* (gök) ile *iduk* (kutsal) olarak nitelendirilen *yağız-yir* (yer) evrensel iki zıt ve tamamlayıcı ilke, yani dikotomi halinde belirmektedir. Göktürk kağanlarının *ordu-örgin*’i, *Ötüken-yış*, dört yönün buluşma noktası, evrenin merkezi görülüyordu. (Esin, 2001: 21) Türk anlayışında birisi gecenin ötekisi de gündüzün nuru ve bekçileri olan ay ile güneş, (İslamiyet sonrası *Mihr ü mâh* ile *mihr ü meh*) ile ilgili olarak, Türk devlet anlayışındaki anlamı, Hun hükümdarı Mete Han’ın “*gök ile yerin doğurduğu, güneş ile ayın tahta geçirdiği*” şeklinde mektubunda da açıkça görülmektedir. (Kurtoğlu, 1992: 49) Uygur döneminin on üç kağanından yedisinin unvanında “Ay Tengri” ve/veya “Kün (Güneş) Tengri” tabirlerinin geçmesi, bu iki gök kutsiyetinin Maniheizm’de de öneminin büyük olduğuna dolayısıyla da dinin kültürel etkisine açıklık getirmekteydi. Mani dinini benimsedikten sonra Türk kağanları siyasi otorite gücü olan “kut”u artık “Gök Tengri”den değil,

Manicilikte Işık Tanrısı'nı ifade eden ve yine bu dinin ilahiyat tasavvurlarıyla izah edilebilecek adı geçen semavi hususiyetlerden almaya başlamışlardı. Nitekim, Berlin Turfan Koleksiyonu'nda bulunan bir Türkçe metinde, eski hükümdar batan güneşe, yeni hükümdar gökte doğan aya benzetilmektedir. (Karakaş, 2016; s. 194)

Türk Evren Anlayışında Kültürel Motif Yansımaları

İslam öncesi Türk toplumlarında evren imgesi, çoğunlukla çarkıfelek simgesi olarak kullanılmıştır. Eski Türk inancında mikro kozmos olan göğün, Demirkazık'ın etrafında yıllık dönüşünün yanısıra, aynı zamanda yıldızları taşıyan gök çarkının da döndüğü kabul ediliyordu. Bir çift göksel ejderin de, gök kubbenin en altında yer alan çarkıfeleği çevirdiğine inanılıyordu. (Esin, 2001: 39-49) İnanışa göre, durmadan üzerlerinde dönen bir gök kubbe bulunmaktaydı. Türklerin yanı sıra İran ve Arap coğrafyalarında da bu dönüşe "çerh-i felek" denilmektedir. Durmadan dönen bu gök kubbesi Türklerde "gök çıkırsı" adıyla anılmaktadır. Çığrı sözünün iki anlamı bulunmaktadır. Birincisi, felek ve çark diğeri ise çıkık yani tekerlek anlamındadır. Çığrı, değirmen gibi bazı eşya ve aletlerin çarkları için de söylenirdi. İpi eyirmek için kullanılan alet olan çığrının metaforu ise çığrıdan çıkmak manasında kullanılan sözle karşımıza çıkmaktadır. (Ögel, 2002: 155) Gök çarkı, kimi zaman astral araba tekerleği, kimi zaman çok kollu yıldız, kimi zaman açılmış bir gül veya bir merkezden çıkan oklar şeklindedir ki bu şekil de çoğunlukla güneşe işaret etmektedir. Kur'ân-ı Kerim'de de felek ile ilgili yer alan, "*O, geceyi, gündüzü, güneşi, ayı yaratandır ve bütün bunlar kendi dairesi içinde yüzmektedir*" ve "*Ne güneşin aya erişip çatması, ne de gecenin gündüzü geçmiş olması gerekmez. Ecrandan hepsi de aynı bir felekte yüzerler.*" ayetlerinde felek, evrende yer alan gök cisimlerinin üzerinde döndüğü yer, yörüngeler şeklinde ifade edilmek istenmiştir. (Çaycı, 2016: 301) Gök durmadan dönerken, göğün dönüşünden, sıcak, soğuk, kuruluk ve yaşlık meydana gelirdi. Bütün bunlardan da dört unsur oluşmaktaydı. (Ögel, 1994: 24) Türk boy ve aşiretlerinin, kozmolojik unsur ve motifleri, kendi ongunlarında da kullandığı görülmektedir. Dairesel boyutlu felek, Avşar boyunun damgasında çarkıfelek şeklinde hayat bulmaktadır. Çarkıfelek motifinin, İslam öncesi ve İslamiyet sonrası Türk sanatında özellikle mimaride veyahut da beylikler ve Osmanlı dönemlerinde de sıklıkla görülen mezar taşlarında da kullanıldığı ve eski Türklerin kozmolojik anlayışına, köklerine bir gönderme olduğu değerlendirilmektedir. Özellikle Selçuklu sanatında, Kubad Abad yıldız çinilerinde dört yön prensibine uygun seramik tabaklar, bunların üzerinde de hayat ağacı sembolleri (lotus, palmet, akantus ve fantastik yapraklar) görülmektedir. (Kuban, 1999: 69) Hem Türklerin İslamiyet öncesi kozmolojik algısına bir gönderme hem de İslamiyet sonrası İslam bezemesinde görülen geometrik ve bitkisel motiflerin nazarlardan ve kötü niyetli ruhlardan koruduğuna dair inancın gereği bu motifler kullanılmıştır. (Kuban, 1999: 87). Türk-İslam sanatında zengin ikonografik anlamları ile dikkat çeken çarkıfelek motifleri bu bağlamda en yaygın görülen motifler arasında gelmektedir. Türklerin kozmik bakış açısını çok iyi yansıtan ve Tengri damgası olarak sıklıkla kaya tasvirlerinde görülen çarkıfelek motifleri, çeşitli

dönemlerde farklı coğrafyalardaki toplulukların “doğruluğu” ve “koruyucu gücü temsil etme” gibi anlamlar yüklenmek suretiyle kullanılan motif olarak karşımıza çıkmaktadır. İslam öncesi Orta Asya Türk kültüründeki “yüksek yerde bulunan manasındaki “Oz tamgası” yani çarkıfelek motifi, alemler arasındaki geçişi ve zamana dair düşünceleri de kapsamaktadır (Tarcan, 2003: 150). “Oz”laşarak/yanarak Tanrı’ya ulaşma fikrinin sembolü olan bu motif, Türklerin İslamiyet’e geçmesi neticesinde değişim ve dönüşüme uğrayarak Türk-İslam sanatında tasavvuf düşüncesindeki Tanrı’ya ulaşma ve göğe yükselmenin sembolü şeklinde karşımıza çıkmış ve yeni bir anlam kazanmıştır. Kayseri Çifte Medrese’de yer alan bir taş kabartma levha üzerinde ortadaki çarkıfelek motifinin iki tarafına simetrik olarak yerleştirilmiş, kuyrukları gövdelerine dolanmış, birbirlerine bakan yılan (ejder) motifleri ile bu kozmik sahne farklı bir biçimde betimlenmiştir. Yine bir başka örnekte, Konya Sırçalı Medrese’nin taç kapısındaki geometrik bordür kompozisyonu şeklinde yer alır. Yıldız merkezlerinin ortasındaki çarkıfelek motifi yıldız kollarının sonsuz bir biçimde kesişerek meydana getirdiği girift kompozisyon içinde, belli bir düzenle, küçük çarkıfelek motifleri yerleştirilerek, kozmik evren ve tasavvuftaki “birlik içinde çokluk” teması vurgulanmıştır. (Çetin, 2017: 354-356) Türk-İslam hat sanatında bir merkez etrafına Arapça harflerle “Allah”, “Muhammed”, “Ali” ibarelerinin yerleştirildiği kompozisyonlarından meydana gelen çarkıfelek motifleri yaygın olarak görülmektedir. Burada, sonsuzluğa bir gönderme yapılması amaçlanmıştır. (Çaycı, 2016: 304) Bu düşünce ve anlayış, Yunus Emre, Mevlana Celaleddin Rumi, Hacı Bektaş Veli gibi pek çok Horasan ereni olarak bilinen; İslam coğrafyasına bu anlayış ve düşünceyi yayanları yetiştiren Hoca Ahmet Yesevi’nin, Yeseviyye tarikatının da temel felsefesi olmuştur (Parlak, 2007: 33). Eski Türk edebiyatının metinlerinde de sıklıkla felek ve çarkıfelek sözlerine rastlanmaktadır. XVII. yüzyılda “*Her insanda yetmiş ikidir melek, feleğin misali hemân bir elek, dört kapusu vardır, on iki چراغ, delilü burhandır uyabilürsen*” sözlerinin ait olduğu Kul Adil, feleği insanları eleyip ayırması sebebiyle eleğe benzetmiş; on iki چراغ olarak da on iki burçtan bahsedilmiştir. Yine Yunus Emre, “Felek-i Atlas’da durdum, Muhammed nurunu gördüm, yedi kez in cevân urdum, bu benim karağım anda” dizelerinde feleği göğün en üst katı yani Atlas’a kadar uzatmıştır. (Ögel, 1994: 25)

Evren sözü, Karahanlı döneminde Kutadgu Bilig’de görünmektedir. Evren aynı zamanda, evrilmek manasında da kullanılmaktadır. Felek döner anlayışı, “evren evrilir”, “evren tuç evrilür” gibi eski Türkçe sözlerle anlatılmaktaydı. (Ögel, 2002: 157) Yusuf Has Hacip “*Yarattı, kör, Evren, tuci evrilür, Amng birle tezgıncıyime tezgınür.* (KB, beyit 1 2 6)” gök çıkırsını bir evrenin (ejderin) evirdiğini söylemektedir. (Esin, 2001: 43) Bu şekilde gök kubbe, gök çarkı ve bunların simgelerinden olan gök ejderi, Türkçe ifadesiyle Kök-luu veya Evren, hem göksel mekânın, hem zamanın simgesi olmaktadır. Uygur Türklerinde dört yön prensibi, dört hayvan ile ilişkilendirilir. Buradaki dört hayvan, evren ejderle özdeşleştirilmiştir. Evren-ejder, Kök-luu yani ejderha takımıyıldızıyla bağlantılıdır. Diğer

takımyıldızları ise, kuş-evren Kızıl Saksığan, Yılan-evren, Kaplumbağa-Yılan Takımyıldızı ve Pars-Evren, Pars takımyıldızıdır. Kültigin Kitabesinde, kendilerini “göksel, göklerden kut alan” olarak niteleyen Türk hükümdarları, şahsiyetlerini de “gök ejder’den tanrısal güç almış olan” olarak niteleyerek hükümdarın gücünü ve hakimiyetini de ifade etmekteydiler. (Çoruhlu, 2017: 241) Hükümdar olmasından itibaren gösterdiği bütün faaliyetleri Tanrı için yapar; halkına karşı açı doyurur, çıplağı giydirir ve nihayetinde Oğuz Kağan’ın dediği üzere, “Ben Gök Tengri’ye borcumu ödedim” diyerek görevini ve sorumluluğunu başarıyla yerine getirdiğini bildirir. Türk hükümdarlar, bu inançları gereği, kendilerini daima Tanrı’ya karşı sorumlu hissetmektedirler. (Koca, 2003: 209)

Gezegenlerin yönlerle ilişkilendirilmesi, Orlyon Takımyıldızının Türklerin atası sayılan Oğuz Kağan ile bağlantısı, Türk cihan hakimiyetinin bir tezahürüdür. Türk kozmolojisinde, Oğuz kağan ve onun 6 oğlu, gökyüzündeki yedi Tanrı-Kuday’ı yani yedi gezegeni oluşturmaktadır. Aynı zamanda bu oğulların ekseninde dünyanın yatay ve dikey: yukarı-aşağı, sağ-sol ve ön-arka yönlerinin de göstergesidir. (Bayat, 2015:43) Bu yedi gezegen de Proto-Türklerde dört yön, “*doğuda gün doğusuna, güneyde gün ortasına, batıda gün batısına, kuzeyde gece ortasına kadar bütün milletleri kendisine tâbi kılma ve hepsini düzene sokma anlayışı*” ve merkez simgeciliği ile bağlantılıdır. Buna göre, güneş ve Türklerle özdeşleştirilen kızagan Tengri olan Mars güney yönüyle; Merkür, kuzeyle; Ay ve Çoban Yıldızı adıyla da anılan Venüs ise batı yönüyle; Türklerde göğün zirvesinde gün ve geceye hâkim sayılan ongunu karkuş (kartal) olan Jüpiter (Ongay, Erendiz, Müşteri) doğu ve Satürn (Zuhâl) ise merkez-toprakla ilişkilendirilir. Dolayısıyla Türk evren anlayışında Tanrı, evreni yaratırken, insanoğlunun üzerine Türk kağanını oturtmuştur. Büyük Hun hükümdarı Motun Kağan (Mete-Han), ok ve yay gerebilen toplulukları Hun çatısı altında toplamak suretiyle cihan hakimiyeti davasında büyük bir başarı göstermiştir. Sevk ettiği ordularla Kırım’a ulaşan Tardu kağan, 598 yılında Doğu Roma İmparatoru’na yazdığı mektupta, kendisini “*yedi iklimin ve yedi ırkın hükümdarı*” olarak tanıtmıştır. (Koca, 2003: 221)

M. Seyidov’a göre, “eski Türklere ait tanrı sözcüğünün kökü tan(g)’dir. Tan ise, güneşin doğduğu yer anlamına gelir. Bu nedenle tanrı sözcüğü, güneş ile yakından ilgilidir; güneşin seslenicisi, onu doğuran anlamındadır. (Şen ve Gürpınar, 2019: 990) Gök Tengri’de kut bulan Kök Türk kağanı, bu bakımdan güneşe benzetilmekteydi. Bir keçe üzerinde havaya kaldırılarak, gök rengindeki, kubbeli, kapısı doğuya açılan çadırın etrafında dokuz kere güneş yönünde döndürülürdü. Törende bulunanlar, bu dönüşlerin sonunda kağanın huzurunda, öne doğru eğilirdi. Ay’a benzetilen hatunlar da, aynı şekilde taç giyiyor; onlar da koltukta taşınıyordu. (Esin, 2001:150) Türklerde “güneş” dişil, yani ana; “ay” ise eril yani baba idi. Gökyüzünün 7 nci katında “kün ana”, 6 ncı katında da “ay ada” otururdu (Uraz, 1992: 41). Doğu Hunlarının tarihlerinden bahseden Çin kaynaklarında Hunların Tanhusu’nun gündüz güneşe, gece aya ibadet ettiğini kaydetmektedir. (Gökbel, 2000:212) Yine Türklerde din adamı, otacı, şifacı, kayıpları bulan ve ruhsal hastalıkları iyileştiren kamların ritüel elbiselerinin üzerlerinde, cübbe ve başlıklarında, Kün Toyun’un sembolü olarak demirden ve gümüşten halkalar bulunmakta ve bu

halkaların yanısıra davullarında ve manyak denilen kıyafetlerinin sırt kısmında güneş, ay ve yıldız sembollerinin yer aldığı görülmektedir. Bu semboller genellikle metalden yapılır, bazen de işlenerek resimlenir. Yuvarlak, yarım daire, aralıksız veya delikli, gözenekli, düz yada kabartmalı metal plakalardır. (Prokofyeva, 2014: 92)

Türkleri etkileyen dinlerden biri olan Budizm, Doğu Hunlar, Tabgaçlar, Göktürkler ve Uygurlar arasında yayılmıştır. Türkler arasında Budizm'in Mahayana ve Lamaizm kolları yayılmıştır. Bu döneme ait kültürel varlıklar arasında en çok görülen, güneş tilgeni, kırmızı dairedir. Parlak tilgenler, "Budalar" ve Maniheist dindarların halelerini de oluşturur; çünkü bunlar yultuza ve güneşe benzetilmektedir ve yultuz-teg, kündem, kün tengri tilgeni- teg gibi tabirlerle temsil edilirler. (Şen ve Gürpınar, 2019: 999)

Gök kubbenin ve gök çarkının yıllık ve günlük dolanımından, güneşle bazı göksel cisimlerin, dünyanın merkezi etrafındaki yıllık ve günlük, ayın ise günlük ve aylık birer hareket içinde döndükleri düşüncesi sonucuna varılmaktaydı. Bunlardan güneş ve ay, birbirinin zıddı sayılıyordu. Güneş doğuda belirirken, ayın batıda yeryüzünün altına battığı, güneş günlük hareketinde öğleyin ve yıllık hareketinde yaz ekinoksunda zirvedeyken, ayın, yeryüzünün altındaki suların derinliğinde, hareketinin en aşağı noktasına varmış olduğu sanılıyordu. "Kün ile ay *körüşdi*" (görüştü) ifadesiyle, ay ile güneşin bir araya geldikleri dönem olarak düşünülen ekinoks dönemlerine (bahar ile sonbahar) ve yeni aya karşılık geldiği anlaşılmaktadır. (Esin, 1972: 315) Bu inanış kapsamında da Türk kültürüne de yansıyan bu dönemlerde yapılan çeşitli kutlamalar yapılıyordu. Aynı zamanda "kün ile ayın buluşması"na yönelik ay ile güneş sembolü, Türklerin geriye bıraktığı sikke, giyim kuşam, gündelik eşya vb. tarihi eserlerin üzerinde, piktogram, tamgaların ve petrogliflerin üzerinde görülmektedir. Özellikle kün-ay simgesi, Kızıl Hun paralarının üzerinde ve devamındaki dönem içinde, Türklerin devlet kurduğu ve para bastırdığı her coğrafyada adeta bir Türk damgası olarak bulunmaktadır. Uygur Kağanlığı döneminde 763 yılında Maniheizmin kabulü ile ay motifi daha da önem kazandı. Öyle ki Uygur hükümdar unvanları arasına önceki "kün" unvanının yanı sıra "ay" motifi de girdi; "kün-ay tengri" unvanı bile sıkça kullanılmaya başladı. "Ay-yıldız" motifi, Uygurların Kağanlık dönemi sonrası Doğu Türkistan'da bulunmuş hukuk metinlerinde beş köşeli olarak yer almaktadır (Tezcan, 2007:3103).

Sonuç olarak, Türklerin evrene bakışı, gündelik yaşamlarına yön vermesinin yanısıra devletin merkezîyetçi vurgusu, kağanın Göktengri'den kut alarak devleti yönetmesi olarak siyasi ve askeri hususlara katkıda bulunurken bir yandan da zamanın döngüsü, yıldız ve gezegenlerin oluşması, güneş ve ay motiflerinin yorumlanması girdikleri dinlerle alakalı da olarak sanatlarını, kültürlerini ve felsefelerini etkilemiştir. Türk mitolojisini de etkileyen kozmik bağlantılı görüşler, destanlarında ve İslamiyet sonrası menkıbelerinde dünya tasavvuru olarak ortaya çıkmıştır. Türk mitolojik tasavvuruna göre yaratılışın da sonun da dünyanın merkezinde gerçekleştiği, kutsallığın dışa vurulmasıyla bağlantılıdır. Bu merkezin, en yüksek değerlere sahip olması, yaratılışın ve başlangıç noktasının orada

olmasındandır. Türklerin evren görüşünde, Türk cihan devletlerinin başkenti Ötüken merkez olarak düşünülmüş ve onun etrafında bir hakimiyet algısı oluşturulmuştur. Evrenin oluşumu ve sonradan mevcutluğunu koruması, kozmik oluşumun temel prensibidir. Türklerin evren algısı ve bu algının sanata ve kültüre yansımada, kainatın, dünyanın ve evrenin yaratılmasının, onların ayrı ayrı parçalarının karşılıklı ilişkilerinin tasvirlerinin ön plana çıktığı gözlenmektedir.

KAYNAKÇA

- Bayat, F., (2015), Türk Mitolojik Sistemi, Ontolojik ve Epistemolojik Bağlamda Türk Mitolojisi, Ötüken Yay.,İstanbul.
- Berkes, N., (2016), Teokrazi ve Laiklik, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Çaycı, A. (2016), “*Zaman ve Sanat Bağlamında Çark-ı Felek Motifi*”, Uluslararası İslam Medeniyetinde Zaman Sempozyumu (8-11 Ekim 2015), Konya, ss. 299-305
- Çetin, Y., (2017), “*Türk-İslam Sanatında Gamalı Haç (Svastika) ile Çarkıfelek Motiflerinin Köken ve İkonografik Anlamları Üzerine Bir Değerlendirme*”, Social Sciences Studies Journal, Vol:3, Issue: 8, 353-365.
- Çoruhlu, Y., (2017), Türk Mitolojisinin Ana Hatları, Kabalcı Yay., İstanbul.
- Esin, E. (2001), Türk Kozmolojisine Giriş, Kabalcı Yayınevi, İstanbul.
- Esin, E. (1972), “*KÜN-AY*” (Ay- Yıldız Motifinin Proto Türk Devrinden Hakanlılara Kadar İkonografisi”, (25-29 Eylül 1970) VII. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler, TTK Basımevi, Ankara, 313-360.
- Gökbel, A. (2000), Kıpçak Türkleri, Siyasi ve Dini Tarihi, Ötüken Yay., İstanbul.
- Karakaş, S. (2016), “*Orhun Abideleri’nde Teokrazi Problemi ve Yabancı Dinlerin Türk Bozkır İdari Anlayışına Etkileri*”, Türk Tarihi Araştırmaları Dergisi / Journal of Turkish History Researches, Yıl/Vol. 1, Sayı/No. 1 Güz/Fall, ss. 158-199.
- Koca, S. (2003), Türk Kültürünün Temelleri, C.II, Kültür Yay., Ankara.
- Kuban, Doğan, (1999) Batıya Göçün Sanatsal Evreleri; Anadolu’dan Önce Türklerin Sanat Ortaklıklar, 1. Baskı, Cem Yayınevi, İstanbul.
- Kuban, Doğan, (2002). Selçuklu Çağında Anadolu Sanatı, İstanbul.
- Kurtoğlu, F. (1992), Türk Bayrağı ve Ay Yıldız, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- Ögel, B., (1994), Türk Mitolojisi II, İstanbul
- Ögel, B., (2002), Türk Mitolojisi, Türk tarih Kurumu, C. II. Ankara.
- Parlak, T., (2007), Tur-An Yolunda Aral’ın Sırları, Ankara: Atatürk Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Yayınları.
- Radloff, W., (2008), Türklük ve Şamanlık, Örgün Yay., İstanbul.

Şen, Emre ve Gürpınar Fatma. “*Farklı Kültürlerde Güneş Sembolü*”. *Ulakbilge*, 43 (2019 Aralık): s. 985-1008.

Tezcan, M. (2007), “*Paraların Işığında Türk ve İran Kavimlerinde Ay-Yıldız/Güneş Motifi ve Türk Kültürü İçin İran Araştırmalarının Önemi*” , 38. *Icanas (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi) Bildiriler*, 6 ss.3091-3114

Uraz, M., (1992), *Türk Mitolojisi*, İstanbul.